

Kalba – priemonė atspindėti pasaulį

I l g a J A N S O N E
Latvių kalbos institutas

Pagrindiniai žodžiai: *bendroji lingvistika, 'burnos ertmės organo' pavadinimai, 'artikuliuota ženklų sistema' baltų kalbose.*

Vienas iš aplinkinio pasaulio išraiškos būdų yra kalba, tačiau kaip įvairiose kalbose nevienodai apibrėžiamos su kalba susijusios sąvokos, įvairios jų asociatyvinės bei nominatyvinės sąsajos.

Šio straipsnio moto pasirinkta Férdinando de Saussure'o sakiny s iš *Bendrosios kalbotyros* kurso „Jeigu vienintelė rekonstrukcijos priemonė yra lyginimas, tai lyginimas savo ruožtu neturi kito tikslo nei rekonstrukcija“¹. Straipsnyje lyginimas paremtas tik dokumentais pagrįstu kalbos gyvavimo etapu, t. y. raštų kalbos periodu.

Jau žymūs kalbininkai Tamazas Gamkrelidzė ir Vjačeslavas Ivanovas 1984 metais veikale „Индоевропейский язык и индоевропейцы“ pabrėžė, jog „Kiekvieną kalbos lygmenį galima nagrinėti kaip tarp savęs susijusių sistemų visumą. Leksikos lygmenyje pagal semantinius požymius galima išskirti tam tikras žodžių grupes, kurias sudaro baziniai žodžiai, žymintys pirmines, visoms kultūroms bendras sąvokas; formaliai jiems nebūdingi tam tikri ryšiai tarp giminiškų kalbų, tačiau sistemoje šie žodžiai, kurie tam tikra prasme yra izoliuoti, gali turėti kai kurių fonologinių bei morfologinių požymių, kurie yra kitokie nei pamatinių žodžių. Šie požymiai, kuriuos galima laikyti archajiškais, yra vidinės rekonstrukcijos pagrindas, t. y. tokio kalbos istorijos tarpsnio nustatymas, kada šie požymiai buvo ne anomalija, o norma, atspindėjusi produktyvius procesus, kuriuos diachroniškai galima apibūdinti kaip naujoves“².

¹ Si le seul moyen de reconstruire est de comparer, réciproquement la comparaison n'a pas d'autre but que d'être une reconstruction (S a u s s u r e, 1949, 291).

² Каждый уровень языка можно рассматривать как совокупность взаимосвязанных подсистем. На уровне лексики по семантическому признаку <...> можно выделить определенные группы слов, в которых включаются слова базисные, обозначающие первичные, общие для всех культур понятия; формально они характеризуются наличием определенных соотношений между родственными языками, а внутри системы такие слова, носящие в некотором смысле изолированный характер, могут иметь фонологические и морфонологические признаки, отличные от основной массы слов. Эти признаки, которые можно считать архаичными, и служат основой для операции внутренней реконструкции, то есть для восстановления такого периода истории языка, когда данные признаки являлись не аномалией, а нормой, отражавшей продуктивные процессы, диахронически объяснимые как нововведения (Г а м к р е л и д з е, И в а н о в 1984, LXXXI).

Viena iš tokių žodžių grupių yra leksemos, susijusios su sąvokomis 'artikuluota ženklų sistema – žmonių bendravimo ir mąstymo priemonė' ir jas motyvuojančiais 'burnos ertmės organo' pavadinimais, taip pat su 'specifinės žmonių veiklos, atliekamos kalbos garsinėmis priemonėmis ir užtikrinančios ryšius tarp žmonių' ir juos motyvuojančių veiksmažodžių 'išreikšti garsinėmis priemonėmis' apibūdinimais.

Šios tipologinės nominatyvinės analizės pagrindu pasirinktos abi baltų kalbos – latvių ir lietuvių. Jos lyginamos su kitomis indoeuropiečių ir finougrų kalbomis.

Dabartinėje latvių kalboje 'artikuluotos ženklų sistemos – žmonių bendravimo bei mąstymo priemonės' apibūdinimui vartojamas žodis **valoda**. Šis daugiareikšmis žodis turi dar penkias leksinės semantikos reikšmes: 'garsų ir leksinių gramatinių priemonių sistema, bendra, pavyzdžiui, nacijai, tautybei', 'speciali tokios sistemos forma, kuriai būdingos savo raiškos priemonės', 'šnekos aktas, veiksmas; taip pat gebėjimas kalbėti', 'pokalbis', 'tai, apie ką kalbama, ką aptaria platesnis žmonių ratas; gandai, paskalos' (LLVV 8, 280–282).

Periferinei reikšmei žymėti vartojama ir leksema **mēle** 'kalba, šneka; galėjimas kalbėti' (LLVV 5 145), kuri tiesiogiai susijusi su pirmine reikšme *mēle* 'raumeningas, gleivine padengtas judrus burnos ertmės organas, kuris dalyvauja, pavyzdžiui, susmulkinant maistą, jį praryjant, taip pat išgaunant (artikuluotus, būdingus) garsus' (LLVV 5 143–144).

Istoriniuose žodynuose fiksuota medžiaga rodo, kad latvių kalboje artikuluotų ženklų sistemai žymėti vartotos abi leksemos, pavyzdžiui, G. Mancelio 1638 metų žodyne „Lettus...“ vokiečių *Sprach* verčiamas kaip *Mehle / Walloda* (M a n c. 172), taip pat ir vokiečių *Zung* verčiamas kaip *Mehle*. Ch. Füreckerio 1685 metų „Let-tisches und Teutsches Wörterbuch...“ latvių *Mehle* irgi verčiamas kaip *die Zunge Sprache* (F i u r. 146). G. F. Stenderio 1789 metų žodyne *mehle* verčiamas tik kaip *Zunge* (organas), tačiau šio antraštinio žodžio lizdo iliustracinė medžiaga su žodžių junginio *labba mehle* vertimu *gute Aussprache* ir kt. (*St.* 159) rodo, kad buvo vartojamos ir kitos reikšmės.

Lietuvių kalboje pirminis apibrėžimas, taikomas artikuluotai ženklų sistemai, yra žodis **kalba**, kuriam *Lietuvių kalbos žodynas* pateikia tokias reikšmes: 1. 'žodinė minčių sistema'; 2. 'kalbėjimas, pasikeitimas mintimis, pašnekesys'; 3. 'sakomoji ar pasakytoji mintis, sakomosios ar pasakytosios mintys, pasakymas, pasakojimas, nuomonė'; 4. prk. 'kalbą primenantis reiškinys, kas panašu į kalbą'; 5. 'prakalba'; 6. 'gandas, paskala, apkalbėjimas'; 7. 'sugebėjimas kalbėti, žadas'; 8. 'kalbėsena, balsas'; 9. 'tam tikra kalbos skirtybė, atmaina'; 10. 'minčių reiškinio būdas, stilius'; 11. 'tarmė, šneka' (LKŽ V 108–109). Be šios leksemos, kalbai apibrėžti vartojami ir polisemantiniai pavadinimai **šneka** su pirmine reikšme 'minčių reiškinio žodžiais sistema, kalba' (LKŽ XV 133–134) ir **žadas** su pirmine reikšme 'galėjimas kalbėti, kalba' (DLKŽ 947). Ir viena iš kalbėjimo organo **liežuvis** 'ragavimo organas, taip pat kalbos padargas' periferinių reikšmių yra 6. 'kalba' (LKŽ VII 456–458).

Istoriniuose žodynuose sukaupta medžiaga rodo, kad kalbėjimo organui ir artikuluotų ženklų sistemai žymėti vartotas žodis *liežuvis*. K. Sirvydo žodyno „Dictionarium trium linguarum“ pirmajame leidime, išleistame apie 1620 metus, į kelių

antraštinių žodžių lizdus įtraukti žodžiai *kalba* ir *liežuvis*, kurių tikslią semantiką ne visada galima nustatyti, tačiau šiame žodyne fiksuotas žodžių junginys *lotyniškas liežuvis* neabejotinai rodo, jog leksema *liežuvis* vartota ir reikšme ‘kalba’: *laćina / lingua latina. lotini, kas liežuwis* (S i r v y d a s 1997, 162). Taip pat XVII amžiaus rankraštinio vokiečių–lietuvių kalbų žodyno „Lexicon Lithuanicum“ duomenys rodo, kad leksema *liežuvis* vartota abiem reikšmėmis, pavyzdžiui, vokiečių *Sprach* verčiamas kaip *liežuvis* ir *žadas* (L e x i c o n 352), o vokiečių *Zunge* verčiamas kaip *liežuvis* (L e x i c o n 468).

Keliose kitose indoeuropiečių ir finougrų kalbose jų realios rekonstrukcijos metu, t. y. raštų kalbos laikotarpiu, yra galimybė atpažinti tipologinę sistemą ‘kalbėjimo organas’ – kalba, pavyzdžiui, rusų kalboje **язык** → **язык**; prancūzų kalboje **langue** → **langue**, vokiečių kalboje **Zunge** → **Zunge** (vokiečių k. labiau paplitęs **Sprache**), anglų kalboje **tongue** → **tongue** (anglų k. labiau paplitęs **language**), estų kalboje **keel** → **keel**.

Abiejose gyvosiose baltų kalbose (bent jau literatūrinėse jų atmainose), taip pat dar kitose indoeuropiečių kalbose yra įvykęs leksemų, žyminčių ‘burnos ertmės kalbėjimo organą’, semantikos susiaurėjimas. Kaip yra minėjęs Konstantinas Karulis, „pagrindinis semantikos raidos dėsnis yra toks, kad žodžių reikšmės keičiasi tik asociatyviai, t. y. nauja reikšmė gali atsirasti tik dėl gamtos ir visuomeninio gyvenimo sąlygų ir priklausyti nuo žmogaus mąstymo (t. y. psichikos) savybių“ (*LEV* II 627–628). Manoma, jog ir abiejose baltų kalbose pradžioje kalbėjimo organui bei kalbai žymėti vartota viena leksema, kaip tai dar yra daroma kalbos periferinėse sistemose arba periferinėse reikšmėse. Ši nominacija pagrįsta ir aiškiu motyvacijos aspektu. Vėliau, reikia manyti, dėl lingvistinių ir ekstralingvistinių veiksnių ‘artikuliuotos ženklų sistemos’ žymėjimui įvairiose kalbose surastos kitos leksemos.

Vienas iš ekstralingvistinių veiksnių, kurie, galimas dalykas, turėjo įtakos šių naujų arba lygiagrečių leksemų atsiradimui, yra susijęs su šios sąvokos abstraktumo laipsniu ir reikšmių santykiais. Taigi, net naudojantis skirtingo senumo ir skirtingų tipų žodynais, praktiškai nėra galimybių diferencijuoti sąvoką arba jos abstrakcijos laipsnį.

Taip greta minėtų leksemų latvių bendrinėje kalboje yra daugiareikšmis žodis **runa** su tokiomis leksinėmis semantinėmis reikšmėmis: 1. ‘kokio nors turinio, temos (palyginti platus, dažniausiai iš anksto parengtas) išdėstymas kalbos garsinėmis priemonėmis; tokio išdėstymo fiksavimas raštu’; 2. ‘pasakymas, kurio nors žmogaus kuriamas kalbos garsinėmis priemonėmis (konkrečiomis sąlygomis, su konkrečiu komunikacijos tikslu)’; 3. ‘specifinis žmogaus veiksmas, atliekamas kalbos garsinėmis priemonėmis ir užtikrinantis ryšius tarp žmonių’ (*LLVV* 6₂ 716), susijęs su veiksmažodžiu *runāt* 1. ‘išreikšti kalbos garsinėmis priemonėmis’; 2. ‘vartojant (dažniausiai) kalbos priemones, pasikeisti mintimis, nuomonėmis ir panašiai’ (*LLVV* 6₂ 717–718).

Leksemos *runa* ir *runāt* fiksuotos ir senuosiuose latvių kalbos žodynuose. G. Mancelio 1638 metų žodyne „Lettus...“ vokiečių veiksmažodis *reden* yra išverstas kaip *runnat* ‘kalbėti’ (M a n c. 140), tačiau daiktavardis *Rede* verčiamas kaip

walloda ‘kalba’ (M a n c. 140); veiksmazodis *sprechen* verčiamas kaip *saciet* ‘sakyti’, tačiau vediniai *ansprechen* – *pierunaht* ‘įkalbėti’, *aussprechen* – *izrunaht* ‘iškalbėti’ (M a n c. 172). Į 1773 metų J. Lange’s žodyną įdėtas ir veiksmazodis *runat* – *reden*, ir daiktavardis *runas* – *die Rede, Gespräch* (L. 255).

Tokiu būdu latvių kalboje kuriasi ir asociatyvinis nominatyvinis ryšys tarp daiktavardžio *runa* ir veiksmazodžio *runāt*.

Tam tikrais atvejais ir daiktavardžiui *mēle* fiksuota reikšmė ‘šneka’, pavyzdžiui, ši reikšmė minėta ir latvių bendrinės kalbos žodyne (*mēle* ‘kalba, šneka; gebėjimas kalbėti / šnekėti’ (LLVV 5, 143–145)), ir Karlio Miulenbacho ir Janio Endzelyno *Latvių kalbos žodyne* (*mēle* 4 ‘das Gerede, Geschwatze, die Klatscherei, Verleumdung’ (?) (ME II 613–614). Ir veiksmazodis *mēlot* fiksuotas su reikšmėmis, kurios susijusios su veiksmazodžiu *runāt*, pavyzdžiui, *mēlot* ‘plepėti; ir... nešioti paskalas’ (LLVV 5 153), *mēluot* ‘viel sprechen, plaudern, schwatzen, klatschen...’ (ME II 615). Nekreipiant dėmesio į veiksmazodžio ekspresyvumą vis dėlto galima teigti, kad šiuo atveju kalbos periferijoje kuriasi nominatyvinis asociatyvinis ryšys tarp visų keturių grandies narių.

Tačiau lietuvių kalboje, kitaip negu latvių kalboje, šis ryšys kuriasi leksikos pagrindinėje sudėtyje tarp trijų grandies narių.

Leksema **kalba**, kaip jau minėta anksčiau, yra daugiareikšmis žodis, nominatyviai ir asociatyviai susijęs ir su veiksmazodžiu *kalbėti*, kuris dabartinės kalbos sistemoje taip pat yra polisemantinis žodis, turintis tokias reikšmes: 1. ‘galėti kuria kalba reikšti mintis; žodžiu reikšti savo mintis, jausmus, pergyvenimus, šnekėti’; 2. ‘skleisti mintis, skelbti’; 3. ‘ką nors bloga apie kitą sakyti, šmeižti, įtarti’; 4. ‘liudyti, rodyti’; 5. ‘svarstyti, minėti, sakyti’; 6. ‘atmintinai sakyti maldas’ (LKŽ V 112–114).

Be to, lietuvių kalboje yra ir kitų veiksmazodžių, turinčių analogišką reikšmę, pavyzdžiui, *šnekėti* 1. ‘naudotis kalba reiškiant mintis, bendraujant su kitais, kalbėti’; 2. ‘kalbėti, sakyti ką kam’; 3. ‘reikšti kokią nuomonę apie ką’ ir kt. (LKŽ XV 137–139), kuris asociatyviai susijęs su daiktavardžiu *šneka*, kuris kaip daugiareikšmis žodis turi analogiškas reikšmes su daiktavardžiu *kalba*: 1. ‘minčių reikšimo žodžiais sistema, kalba’; 2. ‘kas šnekama, sakoma kitam’; 3. ‘išreikšta nuomonė apie ką nors, nupasakojimas’; 4. ‘žadas, amas’; 5. ‘šnekėjimo būdas, šnekėseną’ (LKŽ XV 133–135); taip pat *žadėti* 1. ‘pranešti apie būsimą savo veiksmą, ketinti, rengtis’; 2. ... (DLKŽ 947), kuris asociatyviai susijęs su daiktavardžiu *žadas* 1. ‘galėjimas kalbėti, kalba’ (DLKŽ 947).

Be abejo, visose kalbose kalbėjimą žymintys veiksmazodžiai – tai viena iš plačiausių leksikos grupių, tačiau jie dažniausiai turi kokį nors papildomą stilistinį ekspresinį komponentą.

Lyginant šį nominatyvinį asociatyvinį ryšį ir kitose indoeuropiečių bei finougrų kalbose galima rekonstruoti ryšį tarp ‘specifiniai žmogaus veiksmai, atliekami garsinėmis priemonėmis ir užtikrinantys santykius tarp žmonių’ ir juos motyvuojančių veiksmazodžių ‘išreikšti garsinėmis priemonėmis’ apibrėžimų, pavyzdžiui, rusų kalboje **говор** ‘речь, беседа, разговор’ (Д а л ь I 364) (dabartinėje kalboje labiau

įprasta **речь**) ← **говорить**; prancūzų kalboje **parole** ← **parler**; vokiečių kalboje **Sprache** ← **sprechen** ir **Rede** ← **reden** ‘šnekėti, kalbėti’ (S c h i l l e r III 444); anglų kalba **speech** ← **to speak**; estų kalba **kõnelimine** (ir **kõne**) ← **kõnelema** (ir **rääkima**).

Kaip žinoma, formaliai rekonstrukcijai ypatingos reikšmės turi „semantinių transformacijų tipologija“, leistini pokyčiai atskirų kalbų arba kalbų grupių istorijoje taip pat labiau tikėtini atskleidus panašius semantinius pokyčius.

Literatūra

- DLKŽ* 2000 – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- F i u r. 1997 – Lettisches und Teutsches Wörterbuch zusahmen geschrieben und mit fleiß gesamlet Von Christopher Fürecker. – Fennel T. G. Fürecker’s dictionary: the first manuscript, Rīga: Latvijas Akadēmiskā bibliotēka.
- L. 1773 – Vollständiges deutsch-lettisches und lettischdeutsches Lexicon, nach den Hauptdialecten in Lief- und Curland ausgefertigt von Jacob Lange, Generalsuperintendenten des Herzogthums Liefland etc. Lettisch-deutscher Theil. Oberpahlen.
- LEV* 1992 – Konstanfins Karulis, *Latviešu etimoloģijas vārdnīca*, 1–2. sēj., Rīga: Avots.
- L e x i c o n 1987 – Lexicon Lithuanicum. Rankraštinis XVII a. vokiečių–lietuvių kalbų žodynas, Vilnius: Mokslas.
- LKŽ* – *Lietuvių kalbos žodynas*, I–XX, Vilnius, 1941–2002.
- LLVV* 1972–1996 – *Latviešu literārās valodas vārdnīca*, 1–8. sēj., Rīga: Zinātne.
- M a n c. 1638 – Lettus / Das ist Wortbuch / Sampt angehengtem täglichem Gebrauch der Lettischen Sprache; Allen vnd jeden Außheimischen / die in Churland / Sengallen vnd Lettischem Liefflande bleiben / vnd sich redlich nehren wollen / zu Nutze verfertigt / Durch Georgivm Mancelivm Sengall der H. Schriffit Licentiatum &c. Erster Theil. Cum Grat. & Priv. S. R. M. Svec. Gedruckt vnnnd verlegt zu Riga durch Gerhard Schröder Anno M DC XXXVIII [1638].
- ME* 1923–1932 – Kārlis Mīlenbahs, *Latviešu valodas vārdnīca*. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns, 1–4. sēj., Rīga: Kultūras fonds.
- S a u s s u r e 1949 – Ferdinand de Saussure, *Cours de linguistique générale*. 4ème éd., Paris: Payot.
- S c h i l l e r 1881 – K. Schiller, A. Lübhen, Mittelniederdeutsches Wörterbuch: Bd. 1–5, Bremen: Verlag von J. Kūhtmann’s Buchhandlung, 1875–1880; Bd. 6, Bremen: Verlag von Hinricus Fischer.
- S i r v y d a s 1997 – *Senasis Konstantino Sirvydo žodynas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- St.* 1789 – Lettisches Lexikon. In zween Theilen abgefasset, und den Liebhabern der lettischen Litterature gewidmet von Gotthard Friedrich Stender. Mitau: I. F. Steffenhagen.
- Г а м к р е л и д з е, И в а н о в 1984 – Тамаз Гамкредидзе, Вячеслав Иванов, *Индоевропейский язык и индоевропейцы*, I–II, Тбилиси: Издательство Тбилисского университета.
- Д а л ь 1880–1882 – Владимир Даль, Толковый словарь живаго великорускаго языка. Т. 1–4, С.-Петербургъ, Москва: Изданіе книгопродавца-типографа М. О. Вольфа.

Language as a Means of Reflecting the World

S u m m a r y

Key words: *general linguistics, organs of speech, articulated system of signs in Baltic languages.*

One of the ways of expressing the surrounding world is to do it with the help of language. The following issues were touched upon in this article: how are language-related notions designated in different languages and what are their associative and nominative links.

As a basis for the typologically nominative analysis, both Baltic languages – Latvian and Lithuanian, and for comparison, also other Indo-European and Finno-Ugric languages were used.

In modern Latvian, the word *valoda* [language] is used for designating an ‘articulated system of signs – means of human communication and thinking’, while in the peripheral system the lexeme *mēle* [tongue] is also used. The material recorded in historical dictionaries shows that both lexemes have been used for designating an articulated system of signs in Latvian.

In Lithuanian, the primary designation for an articulated system of signs is the word *kalba* [language]. Along with this lexeme, also polysemous denominations such as *šnekà* and *žãdas* are used for designation of language. The materials in historical dictionaries show that for designation of the organ of speech and an articulated system of signs the word *liežuvis* has been used.

In some other Indo-European and Finno-Ugric languages, during the period of their real reconstruction, i.e. the period of writing, it is possible to recognize the typological system ‘organ of speech’ → language. In both living Baltic languages (at least in their literary form), as well as in other Indo-European languages, the semantic narrowing of lexemes designating ‘organs of speech of the oral cavity’ has occurred. Supposedly, also in both Baltic languages, initially one lexeme was used for designation of the organ of speech and language, as it still is in peripheral systems of language, or in peripheral meanings.

I l g a J A N S O N E
Latviešu valodas institūts
Latvijas universitāte
Akademijas laukumā 1
LV-1050 Rīga
Latvija
[latv@lza.lv]